

Οι απόψεις των μελλοντικών εκπαιδευτικών προσχολικής εκπαίδευσης για τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη:

Από τη θεωρία στην πράξη

Νατάσσα Ράικου, ΕΔΙΠ, Πανεπιστήμιο Πατρών

araikou@upatras.gr

Μαρία Καμπεζά, Επίκ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πατρών

kampeza@upatras.gr

Θανάσης Καραλής, Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πατρών

karalis@upatras.gr

Περίληψη

Η εργασία διερευνά το πώς αντιλαμβάνονται τις έννοιες της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί. Αρχικά επιχειρείται μια θεωρητική προσέγγιση της έννοιας της δημιουργικότητας και του τρόπου που αυτή συσχετίζεται, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, με την κριτική σκέψη και τον στοχασμό. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα έρευνας σχετικά με τη διερεύνηση των απόψεων μελλοντικών εκπαιδευτικών για το πώς αντιλαμβάνονται και ορίζουν τις έννοιες αυτές, εστιάζοντας στην εμπειρία τους από την πρακτική άσκηση στο σχολείο στο πλαίσιο των σπουδών τους. Για τις ανάγκες της έρευνας διαμορφώθηκε ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις ανοικτού τύπου, το οποίο συμπληρώθηκε από φοιτήτριες/ες παιδαγωγικού τμήματος, που διανύουν το τελευταίο έτος σπουδών τους και παράλληλα πραγματοποιούν την πρακτική τους άσκηση. Η έρευνα έδειξε ότι οι αντιλήψεις των μελλοντικών εκπαιδευτικών για τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία από τη θεωρία στην πράξη.

Λέξεις-Κλειδιά: δημιουργικότητα, κριτική σκέψη, αρχική εκπαίδευση εκπαιδευτικών, πρακτική άσκηση

Abstract

This study focuses on the way prospective teachers conceive the meaning of creativity and critical thinking. Initially, a theoretical approach of the meaning of creativity is proposed and the way that is connected, according to literature, to critical thinking and reflection. Then, the results of a research are presented that concern the examination of the perceptions of prospective teachers, with regard to how they conceive and determine these meanings, focusing on their experience from the practical exercise at school during their studies. For the purpose of this research a questionnaire with open questions was formed, which was filled out by senior students of a pedagogic department. The research showed that the perceptions of prospective teachers for creativity and critical thinking are differentiated in certain points from theory to practice.

Keywords: creativity, critical thinking, initial teacher education, practicum

Δημιουργικότητα: θεωρητικές προσεγγίσεις

Η ανάπτυξη της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης αποτελεί μια σημαντική αναγκαιότητα των σύγχρονων κοινωνιών αφενός λόγω των αλλαγών που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια στο οικονομικό, τεχνολογικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο και αφετέρου λόγω των θετικών αποτελεσμάτων που έχει στην ανάπτυξη και μάθηση των παιδιών (Gregoriadis et al. 2011, Kokkos, 2008). Οι σύγχρονες προσεγγίσεις για τη δημιουργικότητα εντοπίζονται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα λόγω της ταχείας ανάπτυξης επιμέρους επιστημονικών πεδίων. Αυτή η ανάπτυξη έχει ως συνέπεια τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών διαφόρων εννοιών όπως η ευφυΐα, η επινόηση και η εφευρετικότητα που θεωρείται ότι συνδέονται στενά με την επιστημονική ανακάλυψη. Τις τελευταίες δεκαετίες μεγάλος αριθμός ερευνών στον χώρο της εκπαίδευσης στρέφεται ολοένα και περισσότερο στην έννοια, τα χαρακτηριστικά και τις προϋποθέσεις εκδήλωσης της δημιουργικότητας (Dacey, 1999). Στο εκπαιδευτικό πλαίσιο φαίνεται να είναι σημαντικός ο ρόλος που μπορεί να παίξει ο εκπαιδευτικός στην ανάπτυξη της δημιουργικής σκέψης των παιδιών καθώς διαμεσολαβεί ανάμεσα στο πρόγραμμα σπουδών και την καθημερινή πρακτική στην τάξη λειτουργώντας συχνά και ως μοντέλο συμπεριφοράς για τα μικρά παιδιά (Gregoriadis et al. 2011, σ. 121).

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πολιτικής σημείο τομής συνιστά η σύσταση το 1998 της Εθνικής Συμβουλευτικής Επιτροπής για τη Δημιουργική και Πολιτιστική Εκπαίδευση στη Μ. Βρετανία. Στο πόρισμα της επιτροπής προσδιορίζονται αναλυτικά η έννοια και τα χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας και προτείνονται μέτρα πολιτικής για την προώθηση της δημιουργικής σκέψης σε επιμέρους τύπους και βαθμίδες της εκπαίδευσης. Για τον ορισμό της έννοιας της δημιουργικότητας αναφέρεται στην Έκθεση πως υπάρχουν τρεις διαφορετικές θεωρήσεις της, η *τομεακή* όπου η δημιουργικότητα θεωρείται πρωτίστως και στενά εντοπισμένη σε επιμέρους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας κυρίως τις τέχνες, η *ελιτίστικη* προσέγγιση όπου η δημιουργικότητα προσδιορίζεται ως προνόμιο λίγων ανθρώπων και η *δημοκρατική* με βάση την οποία όλοι οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να είναι δημιουργικοί (Robinson, 2001, σ. 28-29). Στη συνέχεια προσδιορίζονται τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας: η χρήση της φαντασίας, η επιδίωξη σκοπών, η πρωτοτυπία και η αξιολόγηση των εναλλακτικών ιδεών.

Στα επόμενα χρόνια ο Robinson προσανατόλισε ακόμη περισσότερο τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα στον τομέα της προώθησης της δημιουργικότητας στην εκπαίδευση. Κατά τον Robinson για να προσδιοριστεί η πορεία της δημιουργικής διεργασίας είναι αναγκαίο να αναφερθούμε σε τρεις έννοιες. Η πρώτη είναι η *φαντασία*, δηλαδή η διαδικασία ανάδυσης στον νου πραγμάτων που δεν είναι παρόντα στις αισθήσεις. Η δεύτερη είναι η *δημιουργικότητα*, δηλαδή η διαδικασία ανάπτυξης πρωτογενών ιδεών που έχουν αξία, ενώ η διαδικασία που θέτει τις νέες ιδέες σε εφαρμογή είναι η *καινοτομία* (Robinson, 2011, σ. 19). Υπό μια έννοια η δημιουργικότητα είναι εφαρμοσμένη φαντασία, ενώ η καινοτομία είναι εφαρμοσμένη δημιουργικότητα (ο.π., σ. 167-168). Με βάση αυτή την προσέγγιση, βασικό στοιχείο της δημιουργικότητας είναι η παραγωγή νέων ιδεών, αλλά προκειμένου να επιλέξουμε εκείνες που έχουν αξία είναι απαραίτητη η κριτική αξιολόγηση. Όπως

αναφέρει χαρακτηριστικά «για να αποτιμήσει κανείς ποιες ιδέες λειτουργούν και ποιες όχι, απαιτείται αξιολόγηση και κριτική σκέψη. Αυτό ενδέχεται να συμβαίνει κατά τη διάρκεια της δημιουργικής διαδικασίας και μπορεί να σημαίνει μια αναδίπλωση, προκειμένου να δοθεί χώρος στον νηφάλιο αναστοχασμό. Η αποτίμηση μπορεί να είναι ατομική ή συλλογική, μπορεί να προϋποθέτει στιγμιαίες κρίσεις ή μακροπρόθεσμες δοκιμασίες» (ό.π. σ. 181).

Το γεγονός ότι η αποτίμηση ή η αξιολόγηση των αναδυομένων ιδεών και των εναλλακτικών λύσεων θεωρείται ως βασικό συστατικό της δημιουργικής διεργασίας μας οδηγεί σε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση του θεωρητικού της αξιολόγησης M. S. Scriven, αυτό που προσδιορίζει ως *παράδοξη κατάσταση της αξιολόγησης* (paradoxical status of evaluation): ενώ η αξιολόγηση καταγράφεται σε ταξινομίες εκπαιδευτικών στόχων και συνιστά μια οριζόντια δεξιότητα, υπό την έννοια πως είναι ίσως η μόνη κοινή διανοητική δεξιότητα που είναι απαραίτητη σε όλους τους επιστημονικούς κλάδους, εντούτοις δεν συναντάται στους καταλόγους δεξιοτήτων κατά τη δόμηση των αναλυτικών προγραμμάτων και δεν προωθείται η ανάπτυξή της με συστηματικό και επιστημονικό τρόπο στις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Scriven, 1991, σ. 9).

Η αξιολόγηση είναι βασικό στοιχείο της δημιουργικής διεργασίας και κατά τον Csikszentmihalyi (1996), ο οποίος εισήγαγε το Συστημικό Μοντέλο Δημιουργικότητας. Με βάση την προσέγγιση αυτή η δημιουργικότητα έχει έντονα κοινωνικό χαρακτήρα και η εκδήλωσή της περιλαμβάνει τρεις μορφοποιητικές δυνάμεις (shaping forces). Τον τομέα (domain), δηλαδή την περιοχή δραστηριότητας όπου εκδηλώνεται η δημιουργικότητα (λ.χ. κινηματογράφος, μαθηματικά) - η οποία δομείται στη βάση συμβολικών κανόνων και διαδικασιών, το πεδίο (field) που περιλαμβάνει τους θεματοφύλακες (gatekeepers) του τομέα, και, τέλος το άτομο (person) το οποίο προτείνει μια νέα προσέγγιση η οποία εντέλει επιλέγεται και επικυρώνεται στο αντίστοιχο πεδίο.

Η συσχέτιση της κριτικής σκέψης με τη δημιουργική διεργασία

Τη σύνδεση της δημιουργικότητας με την κριτική σκέψη στο πλαίσιο της μαθησιακής διεργασίας υπογραμμίζουν και οι James & Brookfield (2014). Σε μια μελέτη τους σχετικά με το πώς μπορούμε να βοηθήσουμε τους εκπαιδευόμενους να γίνουν δημιουργικοί και στοχαστικοί, επισημαίνουν ότι «η ικανότητα να φανταζόμαστε είναι μέρος της ανθρώπινης φύσης» (σ. 3). Πρόκειται ουσιαστικά για ένα «δημιουργικό ένστικτο» στο οποίο στηρίζονται οι άνθρωποι για να δομούν τον εαυτό τους, να διαμορφώνονται και να αναπτύσσονται, καθώς αντιλαμβάνονται και συνειδητοποιούν νέες κοινωνικές δομές και διαδικασίες.

Όσον αφορά τη μαθησιακή διεργασία, υπογραμμίζουν τη σύνδεση της φαντασίας με τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη. Ο κριτικός στοχασμός, όπως αναφέρουν, συνδέεται με τη φαντασία και τη δημιουργική σκέψη και αυτό αφορά τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους εκπαιδευόμενους. Για τους εκπαιδευτικούς, η σύνδεση γίνεται μέσα από την προσπάθειά τους να δουν τις παιδαγωγικές τους πρακτικές και την αιτιολόγησή τους με νέους και δημιουργικούς τρόπους. «Αυτό απαιτεί από αυτούς να προσέχουν τους μυριάδες τρόπους με τους οποίους διαφορετικοί εκπαιδευόμενοι κατανοούν, βιώνουν και ανταποκρίνονται στο ίδιο αναλυτικό πρόγραμμα ή δραστηριότητα στην τάξη» (ό.π., σ.11-12). Για τους εκπαιδευόμενους, ο κριτικός στοχασμός συνδέεται με τη δημιουργική σκέψη μέσα από την προσπάθειά

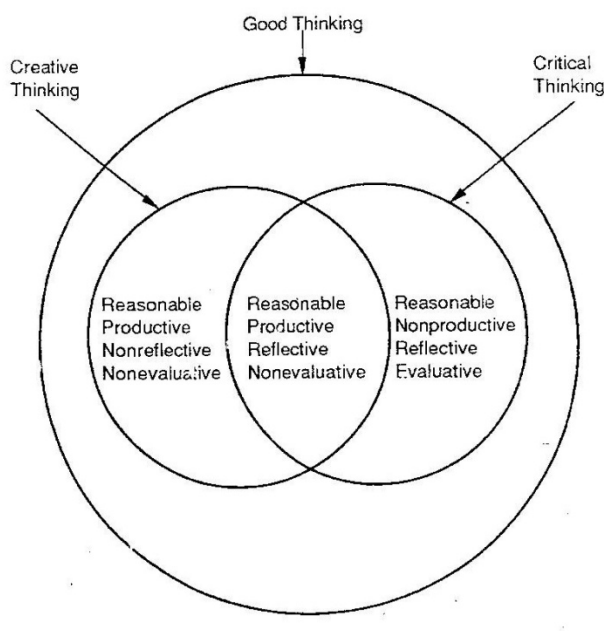
τους να δουν τα πράγματα από πολλαπλές, πολύ διαφορετικές, οπτικές, καθώς και να είναι ανοικτοί σε πολλαπλούς τρόπους μάθησης.

Η συσχέτιση, επομένως, της δημιουργικής με την κριτική σκέψη νοείται ως αναπόφευκτη. Πώς ορίζουμε όμως τον κριτικό στοχασμό; Πολλοί ορισμοί έχουν διατυπωθεί μέχρι τώρα. Ο Dewey αναφέρει ότι πρόκειται για την «ενεργή, επίμονη και προσεκτική θεώρηση κάθε πεποίθησης ή φερόμενης μορφής γνώσης με γνώμονα τους λόγους που το υποστηρίζουν και τα περαιτέρω συμπεράσματα προς τα οποία τείνει» (1910, σ.6). Χτίζουμε γνώση με το να υποβάλλουμε συνεχώς τις θεωρίες μας σε εμπειρική διερεύνηση, και αλλάζουμε αυτές τις θεωρίες όταν βρίσκουμε αποδεικτικά στοιχεία για να τις απορρίψουμε ή να τις τροποποιήσουμε.

Οι Norris & Ennis (1989) αναφέρουν ότι ένα άτομο σκέφτεται κριτικά όταν «συνειδητά και εσκεμμένα αναζητά και χρησιμοποιεί καλούς λόγους για να αποφασίσει τι να πιστέψει ή να κάνει» (σ.16). Είναι, δηλαδή, λογική και στοχαστική. Παράλληλα, η δημιουργική σκέψη εστιάζει σε πρωτότυπα και αποτελεσματικά προϊόντα, είναι, δηλαδή, λογική και παραγωγική.

Σύμφωνα με το σκεπτικό τους, η κριτική σκέψη μπορεί να διακριθεί σε αξιολογική και μη αξιολογική. Η παραγωγή, αλλά όχι ακόμα αξιολόγηση, εναλλακτικών υποθέσεων σχετικά με ένα φαινόμενο είναι παράδειγμα κριτικής σκέψης που εμπίπτει στη μη αξιολογική πλευρά. Όταν αξιολογούμε αυτές τις εναλλακτικές περνάμε στην αξιολογική πλευρά (ό.π., σ.16).

Η δημιουργική σκέψη διακρίνεται σε στοχαστική και μη στοχαστική σκέψη (ό.π., σ.17). Όταν, για παράδειγμα, θέλουμε να εξηγήσουμε ένα φαινόμενο, ενδέχεται να παράγουμε πιθανές εναλλακτικές σκέψεις, ως καταιγισμό ιδεών με λογική, χωρίς να στοχαζόμαστε παράλληλα επάνω σε αυτές. Από την άλλη πλευρά, είναι δυνατό να σκεφτόμαστε και να θέτουμε συνειδητά και σκόπιμα εναλλακτικές υποθέσεις.

Σχήμα 1: Η σχέση ανάμεσα στην κριτική, δημιουργική και καλή σκέψη (Norris & Ennis, 1989, σ.19).

Η δημιουργική σκέψη, όπως υποστηρίζουν οι Norris & Ennis, δεν είναι ποτέ επαρκής για να αποφασίσουμε ποια αποτελέσματα να δεχτούμε (ό.π., σ.18). Απαιτεί αξιολογική κριτική σκέψη προτού αποδεχτούμε τα αποτελέσματά της. Παρόμοια, η κριτική σκέψη συχνά απαιτεί την υποστήριξη της δημιουργικής σκέψης. Παρατηρείται, επομένως, ότι υπάρχει μια αλληλεξάρτηση μεταξύ τους σε πραγματικές στοχαστικές καταστάσεις, ενώ και τα δύο είδη σκέψης περιλαμβάνονται σε αυτό που ονομάζεται καλή σκέψη. Η κριτική και δημιουργική σκέψη είναι διαφορετικές αλλά σε ένα βαθμό αλληλοεπικαλυπτόμενες (βλ. Σχήμα 1). Τα κοινά χαρακτηριστικά των δύο αυτών σκέψεων είναι η λογική, παραγωγική, στοχαστική και μη αξιολογική σκέψη. Πρόκειται, δηλαδή, για τη λογική παραγωγή συνειδητών και σκόπιμων εναλλακτικών υποθέσεων, οι οποίες δεν έχουν ακόμα αξιολογηθεί. Εφόσον αξιολογηθούν, παύουν να εντάσσονται στη δημιουργική σκέψη (ό.π., σ.19).

Η άποψη αυτή των Norris & Ennis έρχεται σε αντίθεση με τα όσα υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της δημιουργικής σκέψης, όπως είδαμε παραπάνω (Robinson, Scriven, Csikszentmihalyi), οι οποίοι θεωρούν την αξιολόγηση ως κομβικό σημείο και αναπόσπαστο μέρος της δημιουργικής διεργασίας. Αντίθετα, οι Norris & Ennis θεωρούν ότι η διεργασία της αξιολόγησης δεν μπορεί να ενταχθεί στη δημιουργική σκέψη και την κατατάσσουν στην κριτική σκέψη. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, θεωρούν τις δύο αυτές σκέψεις αλληλοεξαρτώμενες.

Η δημιουργικότητα και η κριτική σκέψη αναφέρονται στα σύγχρονα προγράμματα εκπαίδευσης ως σημαντικές δεξιότητες που μπορούν να αναπτυχθούν μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, αξιοποιώντας συνθήκες όπως ενίσχυση εναλλακτικών τρόπων σκέψης, αποδοχή της διαφορετικότητας, υποστήριξη πρωτοβουλιών και πλουραλισμό ιδεών, σύνδεση με συγκεκριμένο πλαίσιο αποτελεσματικότητας/αξίας, έκφραση ιδεών και συναισθημάτων κ.λπ (Kokkos, 2008, σ. 5). Συνεπώς, οι απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη μπορεί να διευκολύνουν ή να περιορίσουν την αντίστοιχη συμπεριφορά των παιδιών καθώς η δική τους κατανόηση για τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την εκπαιδευτική τους πρακτική (Gregoriadis et al., 2011).

Περιγραφή έρευνας

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας διερευνήθηκαν οι απόψεις μελλοντικών εκπαιδευτικών σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται και ορίζουν τις έννοιες της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης, εστιάζοντας στην εμπειρία τους από την πρακτική άσκηση στο σχολείο στο πλαίσιο των σπουδών τους. Η έρευνα διεξήχθη σε 100 φοιτήτριες Δ' έτους του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Πανεπιστημίου Πατρών, μέσα από τη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου, το οποίο διαμορφώθηκε ειδικά για τις ανάγκες της έρευνας με ερωτήσεις ανοικτού τύπου.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων που διαμορφώνουν οι μελλοντικοί εκπαιδευτικοί για τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη μέσα από τις πρακτικές τους. Καθώς οι εκπαιδευτικοί με τη στάση τους μπορεί να επηρεάσουν σημαντικά τη διαμόρφωση ενός μαθησιακού περιβάλλοντος που ενισχύει ή αποτρέπει την ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης, εξετάζονται οι απόψεις που

διαμορφώνει η νέα γενιά εκπαιδευτικών, στηριζόμενοι κυρίως στην εμπειρία τους μέσα από την πρακτική άσκηση στο σχολείο.

Στο συγκεκριμένο παιδαγωγικό τμήμα που υλοποιήθηκε η έρευνα, οι φοιτήτριες παρακολουθούν μαθήματα συνδεδεμένα με την πρακτική τους άσκηση και υλοποιούν το πρόγραμμα πρακτικής τους στο σχολείο κατά τη διάρκεια του 2^{ου}, 3^{ου} και 4^{ου} έτους σπουδών. Η έρευνα υλοποιήθηκε σε τελειόφοιτες φοιτήτριες κατά την ολοκλήρωση του κύκλου πρακτικής τους.

Ανάλυση ευρημάτων έρευνας

Από τους Πίνακες 1 και 2 είναι εμφανές ότι η πλειονότητα των φοιτητριών επισήμανε τη σύνδεση της έννοιας της δημιουργικότητας με τη φαντασία, η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, αποτελεί σύμφωνα με τον Robinson (2001) ένα βασικό χαρακτηριστικό της, αλλά και η αρχική φάση της δημιουργικής διεργασίας (Robinson, 2011). Αντίθετα, όσον αφορά το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό της δημιουργικότητας που είναι η επιδίωξη σκοπών (2001), δεν αναφέρεται από καμία φοιτήτρια, ενώ μόνο 5 θεωρούν ότι η δημιουργικότητα οδηγεί σε ένα καλύτερο αποτέλεσμα.

Η δεύτερη φάση της δημιουργικής διεργασίας είναι η διαδικασία ανάπτυξης πρωτογενών ιδεών που έχουν αξία (ό.π.). Σύμφωνα με τις απαντήσεις των φοιτητριών (Πίνακας 2), σημαντικός αριθμός αναφέρει την ποικιλία ιδεών και την ελεύθερη σκέψη (42), ενώ πολύ λίγες εστιάζουν στη μοναδικότητα και την πρωτοτυπία (7) των ιδεών, στοιχείο το οποίο αποτελεί κατά τον Robinson (2001) ένα από τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας. Είναι εμφανές ότι δίνεται έμφαση στη δημιουργία ενός ευνοϊκού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος που παρέχει ευκαιρίες για έκφραση και υλοποίηση ιδεών, ενώ δεν αναφέρεται κατά πόσο οι ιδέες αυτές είναι πρωτογενείς και η αξία που μπορεί να έχουν. Ορισμένες φοιτήτριες μάλιστα (13) συνδέουν τη δημιουργικότητα με τον αυθορμητισμό και τον αυτοσχεδιασμό, στοιχεία στα οποία απουσιάζει παντελώς η έννοια της αξιολόγησης των ιδεών. Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει την *παράδοξη κατάσταση της αξιολόγησης* του Scriven (1991), δηλαδή, ότι παρόλο που η αξιολόγηση των αναδυόμενων ιδεών θεωρείται βασικό χαρακτηριστικό της δημιουργικής διεργασίας, ωστόσο, δεν καλλιεργείται από το υπάρχον εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Όσον αφορά την τρίτη φάση της δημιουργικής διεργασίας, όπως περιγράφεται παραπάνω, αυτή αναφέρεται στην καινοτομία, δηλαδή, το να τεθούν οι νέες ιδέες σε εφαρμογή (Robinson, 2011, σ.19). Πράγματι, παρατηρούμε ότι 40 φοιτήτριες αναφέρουν ως βασικό χαρακτηριστικό της δημιουργικότητας την καινοτομία και την ευελιξία της σκέψης και της πράξης, προκειμένου να υλοποιηθεί μια ιδέα (Πίνακας 2).

Με βάση τα παραπάνω, από τα τέσσερα χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας (χρήση της φαντασίας, επιδίωξη σκοπών, πρωτοτυπία και αξιολόγηση εναλλακτικών ιδεών) μόνο ένα επισημαίνεται ρητά από τις συμμετέχουσες φοιτήτριες: η φαντασία. Τα άλλα χαρακτηριστικά είτε δεν επισημαίνονται καθόλου είτε ελάχιστα στις απαντήσεις τους.

Όσον αφορά την πορεία της δημιουργικής διεργασίας, κι εκεί αναφέρεται σε μεγάλο ποσοστό η πρώτη φάση που είναι η φαντασία. Η δεύτερη φάση της δημιουργικότητας, με την ανάπτυξη πρωτογενών ιδεών που έχουν αξία, δεν αναδεικνύεται ξεκάθαρα από τις απαντήσεις των φοιτητριών. Επισημαίνεται η

έκφραση ποικιλίας ιδεών, χωρίς όμως να είναι απαραίτητο αυτές να χαρακτηρίζονται από πρωτοτυπία και να αξιολογούνται. Ωστόσο, η τρίτη φάση που αφορά την καινοτομία, δηλαδή, την εφαρμογή των νέων ιδεών, δηλώνεται σε μεγάλο μέρος των απαντήσεων των φοιτητριών.

Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι 17 φοιτήτριες συνδέουν τη δημιουργική με την κριτική σκέψη (Πίνακας 2), γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη των Norris & Ennis, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, σχετικά με την αλληλεξάρτηση των δύο αυτών σκέψεων.

Πίνακας 1: Απόψεις Φοιτητριών για την έννοια της δημιουργικότητας στην εκπαιδευτική διαδικασία

Κατηγορίες	Συχνότητα
Σκέψη & φαντασία (προσθέτουν στοιχεία, προτείνουν αλλαγές)	34
Ποικιλία θεμάτων /δραστηριοτήτων/μεθόδων	21
Έκφραση διαφορετικών σκέψεων	15
Δυνατότητα υλοποίησης ιδεών - κατασκευές	11
Καινοτομία & εφευρετικότητα	8
Ευκαιρίες για συμμετοχή-συνεργασία	8
Χρήση διαφορετικών μέσων για να αποτυπώσει αυτό που αντιλαμβάνεται	8
Ανακάλυψη πτυχών εαυτού του παιδιού	5
Ενδιαφέρον	2

Πίνακας 2: Απόψεις φοιτητριών για τα χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας

Κατηγορίες	Συχνότητα
Φαντασία	75
Ποικιλία ιδεών-ελεύθερη σκέψη	42
Καινοτομία -ευελιξία σκέψης/πράξης	40
Ενδιαφέρον-διάθεση-ενεργή συμμετοχή	24

Εφευρετικότητα /συνεχής αναζήτηση/ υλοποίησης δραστηριότητας	Εναλλακτικοί τρόποι	20
Κριτική σκέψη –ανάπτυξη επιχειρημάτων		17
Αυθορμητισμός/αυτοσχεδιασμός		13
Διαφορετικοί τρόποι έκφρασης (κίνηση, λόγος)		7
Κατασκευή /τέχνες/υλικά		7
Μοναδικότητα -πρωτοτυπία		7
Καλύτερο αποτέλεσμα		5
Ψυχαγωγία /Ευχάριστο περιβάλλον		5
Ανακάλυψη εαυτού		4
Συνεργασία		4
Αισιοδοξία/αυτοπεποίθηση		2
Συνδυασμός γνωστικών αντικειμένων		2

Σχετικά με την κριτική σκέψη, μεγάλο ποσοστό των φοιτητριών (Πίνακας 3) τη συσχετίζει με την επεξεργασία των πληροφοριών (32) και την αιτιολόγηση (22) μέσα από ορθολογική διαδικασία (18), στοιχεία τα οποία συμφωνούν με τον ορισμό του Dewey (1910), όπως περιγράφηκε παραπάνω. Δώδεκα φοιτήτριες προχωρούν και περαιτέρω, συνδέοντας την κριτική σκέψη με τις εμπειρίες και τα βιώματα των παιδιών, προσδίδοντας, όπως και ο Dewey, έναν εμπειρικό χαρακτήρα στην κριτική σκέψη. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από τον Πίνακα 4 [Λογική επεξεργασία - Επιχειρηματολογία (35), Επεξεργασία γνώσεων (31), Αξιολόγηση - λήψη αποφάσεων (29)].

Πίνακας 3: Απόψεις Φοιτητριών για την έννοια της κριτικής σκέψης στην εκπαιδευτική διαδικασία

Κατηγορίες	Συχνότητα
Διαχωρισμός/επεξεργασία των πληροφοριών	32
Έκφραση άποψης και αιτιολόγηση	22
Ορθολογική σκέψη-σκέψη σε βάθος	18

Σύνδεση με βιώματα παιδιού	12
Πολλές οπτικές για ένα θέμα	10
Χρήση γνώσεων για να κρίνει/αμφισβήτηση	8
Κατανόηση περιβάλλοντος-άποψη για τον κόσμο	8
Στοιχεία που λαμβάνει υπόψη ο εκπ/κος (ενδιαφέροντα, προηγούμενες γνώσεις, υλικά, αξιολόγηση διδασκαλίας)	5
Απαλλαγή από στερεότυπα & προκαταλήψεις	3
Ενεργητική συμμετοχή	3

Πίνακας 4: Απόψεις φοιτητριών για τα χαρακτηριστικά της κριτικής σκέψης

Κατηγορίες	Συχνότητα
Λογική επεξεργασία - Επιχειρηματολογία	35
Επεξεργασία γνώσεων - Κατανόηση νοήματος	31
Ελευθερία σκέψης-διατύπωση νέων/ποικίλων ιδεών	30
Αξιολόγηση-λήψη αποφάσεων βασισμένη σε κριτήρια	29
Αναζήτηση –έκφραση αποριών	11
Σύνδεση/σύγκριση με άλλα γεγονότα/πληροφορίες	11
Αυτοπεποίθηση -πρωτοβουλία	9
Βιώματα	9
Αυτογνωσία	8
Αναστοχασμός	6
Απαλλαγή από στερεότυπα & προκαταλήψεις	6
Ευφυΐα –πρωτοπορία	5
Βελτίωση	2

Παρατήρηση/εξέταση σε βάθος	2
Φαντασία	2
Συνεργασία	1

Όσον αφορά τους παράγοντες που ευνοούν την ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης (Πίνακας 5), το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητριών θεωρούν ότι ο εκπαιδευτικός είναι αυτός που επηρεάζει καθοριστικά την ανάπτυξή τους. Ορισμένες επισημαίνουν το ίδιο το πρόσωπο του εκπαιδευτικού (38), είτε αναπτύσσοντας ο ίδιος το είδος αυτής της σκέψης και λειτουργώντας ως πρότυπο στα παιδιά, είτε ενθαρρύνοντας με τη στάση του (διδασκαλία, μεθόδους, συμπεριφορά), είτε ενισχύοντας τις δεξιότητές του μέσα από τη συνεχή κατάρτιση. Άλλες αναφέρουν την εκπαιδευτική διαδικασία που σχεδιάζει ο εκπαιδευτικός (28), με την παροχή ποικιλίας μέσων (27), ευκαιρίας διαλόγου (26), εφαρμογή ομαδοσυνεργατικών μεθόδων (15), παροχή κινήτρων (15), κ.ά. Οι απόψεις αυτές έρχονται σε συμφωνία με τα όσα αναφέρουν οι James & Brookfield (2014), ότι δηλαδή, η σύνδεση κριτικής και δημιουργικής σκέψης αφορά τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους εκπαιδευόμενους.

Επομένως, είναι εμφανές ότι οι φοιτήτριες δεν προσδίδουν έναν έμφυτο χαρακτήρα στην κριτική σκέψη αλλά ένα είδος σκέψης το οποίο μπορεί να αναπτυχθεί με το κατάλληλο υποστηρικτικό περιβάλλον (εκπαιδευτικός, δομή/μέθοδοι/μέσα εκπαιδευτικού προγράμματος, κ.λπ.). Ωστόσο, περιορίζονται στη διαμόρφωση ευνοϊκών συνθηκών, χωρίς να τις συνδέουν με τη διεργασία της κριτικής σκέψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αναστοχασμός αναφέρεται μόνο από μια φοιτήτρια.

Πίνακας 5: Απόψεις φοιτητριών για τους παράγοντες ανάπτυξης της δημιουργικής & κριτικής σκέψης

Κατηγορίες	Συχνότητα
Εκπαιδευτικός (πρότυπο, στάση, κατάρτιση)	38
Εκπαίδευση –καλά σχεδιασμένες δραστηριότητες	28
Ποικιλία γνωστικών αντικειμένων & μέσων	27
Διάλογος /συζήτηση-ελευθερία έκφρασης	26
Βιώματα – ποικιλία ερεθισμάτων	19
Συνεργασία –εργασία σε ομάδες	15
Κίνητρα-ενδιαφέρον	15

Ευέλικτη δομή προγράμματος	10
Επέκταση θέματος – ενίσχυση ανακάλυψης/διερεύνησης	9
Ενίσχυση αυτονομίας των παιδιών	9
Παιδαγωγικές διαδικασίες (παιχνίδι, παραμύθι)	7
Οικογενειακό περιβάλλον	9
Φαντασία	3
Αναστοχασμός	1

Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Πίνακα 6, στον οποίο παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των εμποδίων που περιγράφουν οι φοιτήτριες αναφέρεται σε στοιχεία που διαμορφώνουν ένα αρνητικό εκπαιδευτικό περιβάλλον: δασκαλοκεντρική-κατευθυντική διδασκαλία (41), Έλλειψη χώρου-υλικών (23), Έλλειψη ευκαιριών για έκφραση σκέψης παιδιών (21), Έλλειψη προσαρμογής σε ανάγκες & ενδιαφέροντα παιδιών (21), Προκαταλήψεις & στερεότυπα (19), κ.ά. Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε εδώ ότι, εκτός από το εκπαιδευτικό πλαίσιο, με έμφαση στον ρόλο του εκπαιδευτικού, οι φοιτήτριες αναφέρουν και το οικογενειακό περιβάλλον (22) ως ένα δυνητικά επιβαρυντικό παράγοντα στην ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης των παιδιών.

Πίνακας 6: Απόψεις φοιτητριών για τα εμπόδια ανάπτυξης της κριτικής & δημιουργικής σκέψης

Κατηγορίες	Συχνότητα
Δασκαλοκεντρική - κατευθυντική διδασκαλία (καθορισμένη σειρά/αποτέλεσμα δραστηριοτήτων)	41
Έλλειψη χώρου-υλικών (χωρίς δυνατότητες & ερεθίσματα)	23
Επιβαρυντικό οικ. περιβάλλον/έλλειψη συνεργασίας σχολείου-οικογένειας	22
Έλλειψη έκφρασης σκέψης παιδιών-παροχή έτοιμων απαντήσεων	21
Έλλειψη προσαρμογής σε ανάγκες & ενδιαφέροντα παιδιών -Τάση για ομοιογένεια/συγκεκριμένο αποτέλεσμα	21
Προκαταλήψεις & στερεότυπα	19

Έλλειψη ευκαιριών & κινήτρων	16
Περιορισμός στο είδος των δραστηριοτήτων	12
Μονοδιάστατη προσέγγιση θέματος	9
Έλλειψη χρόνου για συζήτηση	8
Κούραση εκπ/κου-έλλειψη όρεξης-παθητικότητα	7
Χαμηλή συναισθηματική νοημοσύνη	7
Ανεπιθύμητη συμπεριφορά - επιθετικότητα	6
Έλλειψη προτύπου	6

Ως προς τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού που προωθούν την κριτική και δημιουργική σκέψη (Πίνακας 7), έμφαση δίνεται στη συνεργατική διδασκαλία (33), στην επικοινωνία (27), στην ενθάρρυνση των παιδιών (19) και στην παροχή κινήτρων (18) κ.ά., αλλά και στη συνεχή επιμόρφωσή του σε νέες διδακτικές μεθόδους (21).

Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφέρουμε ότι 10 φοιτήτριες θεωρούν την αγάπη για τα παιδιά και για το επάγγελμα του εκπαιδευτικού ως ένα χαρακτηριστικό της δημιουργικής και κριτικής σκέψης, στοιχείο το οποίο δεν προσδιορίζει έναν ρόλο για το τι μπορεί να κάνει ο εκπαιδευτικός.

Επιπλέον, οι απαντήσεις που συνδέουν τη δημιουργική με την κριτική σκέψη, εστιάζοντας σύμφωνα με τους Norris & Ennis (1989) στο σημείο της αξιολόγησης, είναι περιορισμένες [αξιολογεί το έργο του (7) & διευκολύνει τα παιδιά να διατυπώσουν συμπεράσματα (2)].

Πίνακας 7: Απόψεις φοιτητριών για τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού που προωθεί τη δημιουργική και κριτική σκέψη

Κατηγορίες	Συχνότητα
Συνεργατικός/ενθαρρυντικός-δίνει ευκαιρία στα παιδιά να συμβάλλουν στις δραστηριότητες	33
Διαλλακτικός -επικοινωνιακός	27
Έχει σχετική ενημέρωση/επιμόρφωση & δοκιμάζει νέους τρόπους	21
Ενθαρρύνει κάθε προσπάθεια / πρωτοβουλία των παιδιών	19
Κεντρίζει ενδιαφέρον παιδιών-προσφέρει ποικιλία δράσεων- παρέχει	18

κίνητρα	
Ενεργητικός - Οργανωτικός	15
Προοδευτικός	13
Συν ερευνητικός- εμπάθунση, εμπλουτισμός, προσέγγιση από διαφορετικές πλευρές	13
Δεν δίνει έτοιμες απαντήσεις –δείχνει τον τρόπο που σκέφτεται	11
Αγάπη για παιδιά & επάγγελμα	10
Έχει φαντασία	10
Δημοκρατικός – ίσες ευκαιρίες	8
Αξιολογεί & βελτιώνει το έργο του (ανατροφοδότηση)	7
Διαθέτει ο ίδιος αυτά τα χαρακτηριστικά	5
Επιβραβεύει δημιουργική & κριτική σκέψη	5
Προσφέρει χρόνο στα παιδιά	5
Διευκολύνει τα παιδιά να διατυπώνουν συμπεράσματα	2

Όσον αφορά τα χαρακτηριστικά ενός παιδιού με δημιουργική και κριτική σκέψη (Πίνακας 8), η έκφραση ιδεών & αποριών (37), η αξιολόγηση των ερεθισμάτων (25), το ενδιαφέρον για ενεργή συμμετοχή (18), η πρωτοτυπία & αυθεντικότητα των ιδεών (18) κ.ά., είναι ορισμένα στοιχεία που αναφέρονται στις απαντήσεις των φοιτητριών και συμφωνούν με την περιγραφή των χαρακτηριστικών όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω στη βιβλιογραφία. Αντίθετα, η φαντασία, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της δημιουργικότητας κι επισημάνθηκε από την πλειοψηφία των φοιτητριών στον Πίνακα 2, εδώ αναφέρεται μόνο από 8 φοιτήτριες.

Πίνακας 8: Απόψεις φοιτητριών για τα χαρακτηριστικά ενός παιδιού με δημιουργική & κριτική σκέψη

Κατηγορίες	Συχνότητα
Έχει ιδέες & απορίες, εκφράζει την άποψή του, θέτει ερωτήματα	37
Αξιολογεί τα ερεθίσματα που δέχεται-επιχειρηματολογεί	25

Δείχνει ενδιαφέρον, συμμετέχει ενεργά	18
Παρουσιάζει πρωτοτυπία & αυθεντικότητα	18
Εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους	10
Υλοποιεί τις ιδέες του	9
Έχει φαντασία	8
Παρουσιάζει διαφορετικές οπτικές για το ίδιο θέμα	7
Προσθέτει νέα στοιχεία ή διαμορφώνει τις δραστηριότητες	7
Αντιλαμβάνεται έννοιες	3

Ως προς τις ενέργειες των ίδιων των φοιτητριών προκειμένου να ενισχύσουν τη δημιουργική και κριτική σκέψη των παιδιών, έμφαση δίνεται στη διαμόρφωση ενός ενισχυτικού και ασφαλούς περιβάλλοντος, προκειμένου τα παιδιά να μπορέσουν να εκφράσουν τις προσωπικές απόψεις τους (39), να συμμετέχουν ενεργά σε διάλογο (17) και δραστηριότητες (5), με τεκμηρίωση και επεξήγηση, χωρίς, ωστόσο, ένα προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα (14). Κι εδώ τα στοιχεία αυτά συνδέονται με τις απόψεις των θεωρητικών όπως περιγράφηκαν παραπάνω, παρουσιάζοντας ωστόσο και πάλι περιορισμένη αναφορά στη φαντασία (12), σε σύγκριση με τον Πίνακα 2, ενώ ένας αριθμός φοιτητριών θεωρεί σημαντική απλά την παροχή υλικών (Πίνακας 2 & 6).

Πίνακας 9: Ενέργειες φοιτητριών στην τάξη για την ενίσχυση της δημιουργικής & κριτικής σκέψης των μικρών παιδιών

Κατηγορίες	Συχνότητα
Ενίσχυση έκφρασης προσωπικής άποψης	39
Διάλογος, αποδοχή διαφορετικών απόψεων	17
Διατύπωση ανοικτών ερωτήσεων	15
Σχεδιασμός δραστηριοτήτων με επιλογές για τα παιδιά & παροχή εξηγήσεων για τις επιλογές/απαντήσεις	14
Παροχή υλικών	12
Ενίσχυση φαντασίας	12

Προσέγγιση θέματος με πολλούς τρόπους	9
Απουσία προκαθορισμένου αποτελέσματος/μοντέλου	7
Παροχή χρόνου στα παιδιά	7
Παρατήρηση & καταγραφή ικανοτήτων & ενδιαφερόντων για σχεδιασμό δραστηριοτήτων	6
Ενεργός ρόλος παιδιών μέσα από παιχνίδι	5

Μέσα από τα καλά παραδείγματα που παραθέτουν, αναδεικνύεται η άποψη των φοιτητριών ότι η διαπραγμάτευση μεταξύ των παιδιών (32) και η απουσία παρέμβασης είναι σημαντικά στοιχεία στην προώθηση της κριτικής και δημιουργικής σκέψης στο σχολείο, ενώ ένα μικρό ποσοστό αναφέρει τον προσανατολισμό της διδασκαλίας από την εκπαιδευτικό (5). Το στοιχείο αυτό διαφοροποιείται σε σχέση με τα δεδομένα του πίνακα 5 σχετικά με τους ευνοϊκούς παράγοντες για την ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης και οι οποίοι ήταν κυρίως ο ρόλος του εκπαιδευτικού και ο διδακτικός σχεδιασμός.

Πίνακας 10: Καλό παράδειγμα δημιουργικότητας & κριτικής σκέψης από την έως τώρα εμπειρία των φοιτητριών στο σχολείο

Κατηγορίες	Συχνότητα
Διαπραγμάτευση μεταξύ παιδιών	32
Απουσία παρέμβασης στην αποτύπωση της σκέψης (π.χ. ζωγραφιά, πλαστελίνη, ιστορία, μακέτα)	21
Αποδοχή/αξιοποίηση ιδεών παιδιών για να γίνει πιο ενδιαφέρουσα η δραστηριότητα	20
Παιχνίδι ρόλων /δραματοποίηση	14
Διερεύνηση με αφορμή τα ενδιαφέροντα των παιδιών	9
Προσανατολισμός από τη νηπιαγωγό προς τη δ. & κ.σ.	5

Ενδεικτικά αναφέρουμε ένα παράδειγμα φοιτήτριας στο οποίο αναδύεται η αποδοχή και αξιοποίηση των ιδεών των παιδιών, προκειμένου να γίνει πιο ενδιαφέρουσα η δραστηριότητα: «καθώς εξηγούσα στα παιδιά πώς να κάνουν μια δραστηριότητα, τα παιδιά άρχισαν να μου προτείνουν ιδέες και να προσπαθούν να κάνουν επιλογές για

να γίνει πιο ενδιαφέρουσα η δραστηριότητα. Μου είπαν τη γνώμη τους, ήθελαν να συμμετάσχουν» (Φ7).

Αντίστοιχα, μια άλλη φοιτήτρια περιγράφει ένα παράδειγμα στο οποίο προχωρούν σε διερεύνηση με αφορμή τα ενδιαφέροντα των παιδιών: «Στο διάλειμμα τα παιδιά βρήκαν κουκούλι από τζιτζίκι. Αναρωτήθηκαν τι είναι, το φωτογράρισαν, αποφάσισαν πώς θα ψάξουν στο δίκτυο να βρουν εικόνες που ταιριάζουν» (Φ26).

Συζήτηση/Συμπεράσματα

Η δημιουργικότητα και η κριτική σκέψη είναι σύνθετες έννοιες και περιλαμβάνουν διαδικασίες στις οποίες συνδέονται γνωστικοί, ψυχολογικοί αλλά και κοινωνικοί παράγοντες (Κόκκος 2008). Από τη βιβλιογραφία φαίνεται ότι σημαντικά στοιχεία της δημιουργικότητας και της κριτικής σκέψης είναι η φαντασία και η έκφραση πολλών και διαφορετικών ιδεών, η επίλυση προβλημάτων, η αυθεντικότητα, αλλά και η αξία που μπορεί να έχουν για το άτομο, εκφράζοντας εσωτερικά κίνητρα και προσφέροντας ικανοποίηση και αυτοεκτίμηση (ό.π.). Οι απόψεις των εκπαιδευτικών και οι προσωπικές τους θεωρίες μπορούν να διευκολύνουν ή να περιορίσουν την ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης στην τάξη, διότι ο τρόπος που σχεδιάζουν και εφαρμόζουν την εκπαιδευτική διαδικασία επηρεάζεται σημαντικά από τον τρόπο που αντιλαμβάνονται και εφαρμόζουν αυτές τις έννοιες.

Οι μελλοντικές εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα, φαίνεται να αποδέχονται τη σημασία των παραπάνω εννοιών για τη μάθηση των παιδιών (δηλ. θεωρούν σημαντικό τα παιδιά να δοκιμάζουν νέες στρατηγικές, να επιλύουν προβλήματα, να παίρνουν αποφάσεις και να διατυπώνουν επιχειρήματα) και συνεπώς τη συμβολή τους στην ολόπλευρη ανάπτυξή τους (γνωστικά, κοινωνικά, κ.λπ.). Επίσης, αναγνωρίζουν σημαντικές πτυχές της δημιουργικής και κριτικής σκέψης, αλλά από τα τέσσερα χαρακτηριστικά της δημιουργικότητας (χρήση της φαντασίας, επιδίωξη σκοπών, πρωτοτυπία και αξιολόγηση εναλλακτικών ιδεών) αναδεικνύεται κυρίως η φαντασία και λιγότερο τα υπόλοιπα.

Παράλληλα, οι φοιτήτριες φαίνεται να θεωρούν σημαντική τη δημιουργία ενός υποστηρικτικού εκπαιδευτικού περιβάλλοντος που θα επιτρέπει αλλά και θα ενισχύει την ανάπτυξη δημιουργικής και κριτικής σκέψης στα μικρά παιδιά με τον εκπαιδευτικό να παίζει κύριο ρόλο σε αυτό. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού που μπορεί να προωθήσει τη δημιουργικότητα και την κριτική σκέψη στην τάξη δίνεται έμφαση κυρίως στη συνεργατική διδασκαλία, την ενθάρρυνση των παιδιών, την παροχή κινήτρων και τη σχετική επιμόρφωση του εκπαιδευτικού, τα οποία σχετίζονται σε ένα βαθμό με τα χαρακτηριστικά που αναφέρει ο Κόκκος (2008) και αφορούν το σεβασμό των παιδιών, την υιοθέτηση διαφορετικών προσεγγίσεων για ένα πρόβλημα, τη διαχείριση ομαδικών δραστηριοτήτων, αλλά και το ενδιαφέρον για το αντικείμενο της διδασκαλίας τους.

Η έκφραση ιδεών και αποριών, η αξιολόγηση των ερεθισμάτων, το ενδιαφέρον και η ενεργή συμμετοχή, η πρωτοτυπία και η αυθεντικότητα των ιδεών φαίνεται, σύμφωνα με τις απαντήσεις των φοιτητριών, να είναι τα σημαντικά χαρακτηριστικά που συγκροτούν το προφίλ ενός παιδιού με δημιουργικότητα και κριτική σκέψη, τα οποία ενισχύουν τα ευρήματα της έρευνας των Gregoriadis et al. (2011) που συνδέουν τα παιδιά με τις παραπάνω δεξιότητες με χαρακτηριστικά όπως η αυτοπεποίθηση, η αυτονομία και η ανάληψη πρωτοβουλιών.

Ωστόσο, μπορούμε να διακρίνουμε κάποιες ασυμφωνίες ανάμεσα στο τι θεωρούν οι μελλοντικές εκπαιδευτικοί σημαντικό για την ανάπτυξη της δημιουργικής και κριτικής σκέψης και στο τι συμβαίνει στο πλαίσιο της τάξης (πίνακες 9 και 10). Παρά το γεγονός ότι φαίνεται να υποστηρίζουν την ανάγκη δημιουργίας υποστηρικτών περιβαλλόντων μάθησης, είναι ελάχιστες οι προτάσεις για την αξιοποίηση συγκεκριμένων στρατηγικών προς αυτή την κατεύθυνση (π.χ. παιχνίδι ρόλων, δραματοποίηση). Ενδεχομένως η συνθετότητα κάθε σχολικής τάξης, η ανάγκη προσαρμογής στις απαιτήσεις του προγράμματος σπουδών, οι δυσκολίες στη διαχείριση της τάξης να δημιουργούν ένα «κενό» ανάμεσα σε αυτά που θέλουν να εφαρμόσουν στην τάξη και αυτά που τελικά εφαρμόζονται. Προτείνουμε, συνεπώς, περισσότερες ευκαιρίες παρατήρησης, επεξεργασίας, εφαρμογής στρατηγικών και πρακτικών ενίσχυσης της δημιουργικής και κριτικής σκέψης στο πλαίσιο της πρακτικής άσκησης προκειμένου να αξιοποιηθούν εκπαιδευτικά και να ενισχύσουν τη σύνδεση θεωρίας και πράξης σχετικά με τη δημιουργική και κριτική σκέψη.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*. New York: Harper Perennial.

Csikszentmihalyi, M. (2014). *The Systems Model of Creativity: The collected works of Mihalyi Csikszentmihalyi*. New York: Springer.

Dacey, J. (1999). Concepts of Creativity: A History, In M.A. Runco, & S.R. Pritzker, *Encyclopedia of Creativity (Vol. 1)*. San Diego: Academic Press, 309-322.

Dewey, J. (1910). *How we think*. Boston: D.C. Heath & Co.

Gregoriadis A., Zachopoulou, E. & Konstantinidou E. (2011). Early Childhood Educators' Perceptions of Creativity in Education. In N. Stellakis & M. Efstathiadou, (eds), *Proceedings OMEP European Regional Conference Perspectives of Creativity and Learning in Early Childhood* (p. 120-128). Cyprus: Cypriot Comitee of OMEP.

James, A. & Brookfield, S.D. (2014). *Engaging Imagination: Helping Students Become Creative and Reflective Thinkers*. San Francisco: Jossey-Bass.

Kokkos, A. (2008). Creativity in Adult Education. Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο του Οργανισμού Διαχείρισης Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων Διά Βίου Μάθησης Κύπρου 'Creativity and Innovation in Adult Education'. Λευκωσία, 6-9/11/2008.

Norris, S. P., & Ennis, R. H. (1989). *Evaluating critical thinking*. Pacific Grove, CA: Midwest Publications.

Robinson, K. (2001). *All our futures: Creativity, culture and education*. Sudbury: DfEE.

Robinson, K. (2009). *The Element: How finding your passion changes everything*. New York: Penguin.

Robinson, K. (2011). *Άλλη Λογική: για μια επανάσταση δημιουργικότητας*. Αθήνα: Εν Πλω.

Scriven, M. (1991). *Evaluation Thesaurus*. Thousand Oaks: Sage.

ISSN 2585-3562

**6ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ
ΕΝΩΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΝΗΛΙΚΩΝ**
*ΚΑΛΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ
ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ*

23-25 Ιουνίου, Αθήνα

Τόμος Πρακτικών